

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС ЩОДО ПРАВОВОГО СТАТУСУ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА

У статті комплексно проаналізовано в контексті теоретично-правового дискурсу поняття «правовий статус» від започаткування його самостійного тлумачення в 1960-х роках до трансформації в сучасній українській та зарубіжній теоретично-правовій науці. Стверджується, що правовий статус реєстрового козацтва передбачає подвійний характер його виявлення, зокрема, з'ясування статусу козацтва як військової корпорації, а з іншого боку, як фізичної особи — реєстрового козака. Розкрито зміст тогочасного розуміння правового статусу цієї соціальної категорії через можливість реалізації «прав» «свобод» та «привілеїв» як фізичної особи, так і юридичної особи — усього реєстрового козацтва.

Ключові слова: правовий статус, реєстрове козацтво, козацькі права, привілеї, вольності.

**Макарчук Віталій
Володимирович,**

*аспірант кафедри
історії права
та держави
юридичного
факультету
Київського
національного
університету імені
Тараса Шевченка,
магістр права*

Будь-яке суспільство може успішно розвиватися тільки опираючись на чітко позначені цілі та науково вивірену модель суспільного устрою. Сьогодення України характеризується відсутністю в повній мірі чіткого уявлення про контури суспільства, котре необхідно побудувати в Україні. Зокрема, зроблені тільки перші кроки, які чітко репрезентують позицію держави щодо правового статусу громадянина в умовах демократичного суспільства.

Зазначене свідчить про нагальну потребу щодо дослідження накопиченого історико-правового матеріалу в контексті теоретико-правового дискурсу правового статусу певної соціальної категорії. За таких обставин доцільно звернутися до багатовікового історико-правового досвіду нашого минулого, особливо ж — до періоду національно-визвольних змагань на українських землях XVI – XVII ст.ст., а зокрема появи нового прогресивного суспільного стану українського суспільства — козацтва, яке у 1572 р. отримало правову легітимізацію, отримавши статус реєстрового козацтва. Теоретико-правовий дискурс щодо правового статусу цього суспільного стану може допомогти вирішити поставлене наукове завдання і є важливим та значущим для подальшого розвитку історико-правової науки.

Слід наголосити, що проблематика правового статусу певної соціальної категорії в контексті історико-правової науки не дістала свого комплексного вирішення. Аналіз праць істориків і теоретиків права, зокрема О. М. Апановича, М. П. Василенка, В. М. Горобця, І. М. Грозовського, М. С. Грушевського, О. І. Гуржія, В. А. Дядиченка, М. С. Кельмана, В. В. Кривошея, І. П. Крип'якевича, В. О. Котюка, Ю. А. Мицика, Л. О. Окіншевича, А. Й. Пашука, В. І. Сергійчука, М. Є. Слабченка, О. Ф. Скакун, А. П. Ткача, Ф. А. Щербини, Д. І. Яворницького та інших, доводить, що вони не мали характеру комплексних розвідок із залученням теоретико-правових аспектів правового статусу реєстрового козацтва, в основному вони стосувалися дослідження виникнення козацтва, козацького звичаєвого права та органів влади Запорізької Січі. З огляду на викладене, можна стверджувати, що існує істотна прогалина у вітчизняній історико-правовій науці, яка обумовлює актуальність та практичну значимість проблеми, поставленої в статті.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз поняття «правовий статус» у контексті дослідження правового статусу реєстрового козацтва.

Відповідно до мети, можна сформулювати наступні завдання:

- проаналізувати еволюцію та провести теоретико-правовий аналіз поняття «правовий статус»;
- охарактеризувати правовий статус реєстрового козацтва крізь подвійний характер його виявлення;
- з'ясувати аспекти співвідношення між сучасним розумінням поняття

«правовий статус» реєстрового козацтва та козацькими правами та вольностями доби середньовіччя.

Слід зазначити, що категорія «правовий статус» порівняно недавно з'явилася в юридичній науковій літературі. Приблизно до 1960-х років радянські дослідники його отожднювали з правоздатністю, вона не розглядалася як окрема правова категорія. Сучасний український теоретик права О. Скакун позицію вчених доби соціалізму пояснювала тим, що, мовляв, «правовий статус і правоздатність виникають і припиняються в суб'єкта одночасно, що вони є однаковою мірою невідчужувані, відповідно їхня подібність є підставою для ототожнення» [1, с. 386].

З часом із розвитком правової думки в 1980-х роках категорія «правовий статус» почала достатньо широко розроблятися в теоретико-правовій літературі радянської доби, сформувалася як проблема і як одне з ключових понять у загальній теорії держави і права, а також в інших галузях юридичної науки. Звичайно, така трансформація була пов'язана з періодом горбачовської «перебудови», коли в умовах припинення «холодної війни», ліквідації самоізоляції радянського Союзу та країн так званого соціалістичного табору, під впливом орієнтації на загальнолюдські цінності, в основі яких перебувають права і свободи, поглиблюється інтерес до фундаментальних прав людини як пріоритетного явища в системі визначення критерію цивілізованості держави та суспільства.

У сучасній юридичній літературі поняття «правовий статус» не

набуло однозначного тлумачення і продовжує залишатися дискусійним. Констатуємо його достатньо широке, різнопланове використання, що вживається в різноманітних словесних конструкціях для позначення різного роду правових явищ. Досі означення словосполучення не має сталого та однозначного використання в теоретично-правових дослідженнях, у законотворчій і правозастосовній практиці тлумачиться по-різному. Відтак, вбачаємо за необхідне зупинитися на окремих із них.

Отож, термін «статус» використовується в таких словосполученнях, як «юридичний статус», «правовий статус», «соціальний чи фактичний статус» [2, с. 64]. Подекуди така розбіжність понять, категорій, дефініцій спричинена різноманітним розумінням права, що стало наріжним каменем протистояння відомих наукових шкіл, таких як позитивістської, соціологічної юриспруденції, природно-правового спрямування тощо. Наукові дискусії ніколи не були відірвані від реального соціального життя, адже офіційно визнана правова доктрина, що базується на тому чи іншому розумінні права, стає тим фундаментом, на якому відбувається розбудова законодавчої системи і здійснюється правозастосовна практика.

У теоретико-правовій літературі досі не існує єдиної думки щодо відповідності чи взаємозаперечуваності таких понять як «правовий статус» та «правове становище». Особливо гарячі дискусії щодо цього тривають у середовищі російських науковців та дослідників. Так, О. Кутафін і Є. Козлова наполягають на тому,

що нинішній стан розвитку юридичної науки дає підстави не обмежуватися лише аналізом прав, свобод і обов'язків, тобто правовим статусом суб'єкта при дослідженні проблеми місця суб'єкта правового спілкування в суспільстві та державі. Вони пропонують включити до об'єкту аналізу й інші інститути, а саме: інститут громадянства, правосуб'єктність, гарантії, відповідальність. Сукупність перелічених правових явищ, на їхню думку, і утворює комплексну правову категорію — правове становище суб'єкта [3, с. 94].

Між тим, такі російські учені, як С. Алексєєв, Н. Вітрук, не вбачають істотних відмінностей між термінами «правовий статус» і «правове становище», розглядаючи їх як синонімічні поняття. Такої позиції дотримується відомий нам автор Н. Матузов, який ще в кінці 1980-х років у своїй роботі «Правовая система и личность» прямо заявляв про тотожність аналізованих дефініцій [4, с. 52]. Л. Воеводін розділяє вказану точку зору, зазначаючи, що обидва терміни, по-суті, означають однакове явище — місце людини в суспільному виробництві й розподілі, в управлінні справами суспільства та держави, у сфері приватного життя, особистої безпеки. На думку автора, спроба розділити поняття «правовий статус» і «правове становище», «влити у них різноманітний зміст» жодним чином не змінюють розуміння обговорюваної проблеми [5, с. 50].

В українській теоретично-правовій науці розбіжностей щодо розуміння сутності терміна «правовий статус» значно менше. Юридична

енциклопедія в особі авторів статті, що розкриває поняття «правовий статус», Ю. Шемшученка та Н. Пархоменко, визначають його через сукупність прав і обов'язків фізичних і юридичних осіб. Правовий статус юридичних осіб, стверджують дослідники, визначається через їхню компетенцію, тобто права і обов'язки цих осіб, зафіксованих у законодавстві. У концентрованому вигляді правовий статус відображається в законах, положеннях, статутах та інших нормативно-правових актах про ці органи, підприємства, установи та організації [6, с. 44]. Як бачимо, знані в Україні теоретики права включають до структури правового статусу лише права та обов'язки, відповідно, усі інші елементи в цій конструкції є вторинними. У свою чергу, вітчизняний дослідник М. Кельман вважає, що свободи мають бути наріжним елементом аналізованого нами правового явища [7, с. 220].

Українська дослідниця О. Скакун розширила горизонти суб'єктності поняття «правовий статус», резонно включивши до них не лише фізичних і юридичних осіб, а ще й народ та державу. При цьому під правовим статусом особи теоретик права бачить систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує своє поведінку в суспільстві. Крім того, автор вважає, що поняття «правовий статус особи» і «правове становище особи» є рівнозначними [1, с. 402].

Є певна спорідненість між визначенням правового статусу, запропонованим О. Скакун, з одного боку, і С. Бобровник, з другого. Остання визначає правовий статус як систему законодавчо встановлених та гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів та обов'язків особи. При цьому в подальшому викладі автор аналізує всі вищеназвані нею елементи структури правового статусу [8, с. 78–80].

Сучасний вітчизняний теоретик права В. Котюк також не уникнув власного визначення та аналізу дефініції «правовий статус». Він також визначає цю юридичну категорію через три елементи правового статусу особи — права, свободи та обов'язки. Відмітною рисою авторського бачення змістового наповнення поняття стала присутність у ньому елементів природно-правового підходу, а саме: «Правовий статус особи може бути також обумовлений природними правами і обов'язками людини, які не закріплені в законодавстві, але входять до суб'єктивних прав і обов'язків особи» [9, с. 100]. Із цим твердженням вченого важко не погодитися, якщо взяти до уваги предмет нашого дослідження, а саме — правовий статус реєстрового козацтва. Не секрет, що окрім законодавчих положень, військовий побут реєстровців визначався приписами козацького звичаєвого права, тобто тими неписаними нормами, які передавалися з одного покоління українського лицарського стану до іншого. Їхнє широке і повсюдне застосування стало важливим елементом правової свідомості реєстрового, і не тільки, козацтва.

Аналіз правового статусу реєстрового козацтва передбачає подвійний характер виявлення, власне, правового статусу. З одного боку, проблема передбачає з'ясування правового статусу всього реєстрового козацтва як військової корпорації, а з іншого — фізичної особи, тобто реєстрового козака. Слід сказати, що звернення до історичного минулого в частині з'ясування правового статусу реєстрового козацтва дає нам право користуватися напрацьованою сучасною теоретично- та історично-правовою термінологією, однак нами досліджувана епоха не мала у своєму вжитку сучасних понять та словосполучень. Категорія «правовий статус» є інтегрованим явищем здебільшого нинішньої правової дійсності. Вона притаманна конституційно-правовим відносинам, фігурує в цивільному, зустрічається в адміністративному праві, тобто є дефініцією міжгалузевою. У середньовічному національному правовому просторі, зокрема, у договірних (зобов'язальних) відносинах, витали такі терміни, як «права та вольності», що, фактично, означали сучасний термін «правовий статус». Їх ми зустрічаємо в документальних джерелах епохи, у тому числі і в контексті реєстрового козацтва: у відомій грамоті Стефана Баторія 1578 р., у договорах між польською владою і повсталим українським козацтвом першої половини XVII ст., де основною вимогою було збільшення кількості реєстрового козацтва, між українськими гетьманами і московськими царями впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст.

Не маючи своєї державності, будучи тривалий час у складі інших європейських держав, український народ знаходив можливість для формування власної ідеї, що відобразилася на рівні національної правосвідомості, знайшовши відтворення в понятті «вольності». Саме в цьому слові приховувався той суспільний ідеал українського народу, моральною основою якого були ще далеко не визрілі та не кристалізовані уявлення про власну державу і національне право.

Хоча поняття «вольності» має не тільки юридичний, а й соціально-економічний зміст, воно є значно ширшим за поняття «права і свободи», які мають скоріше юридичний зміст. Використання терміна «вольності» в українській правовій літературі має специфічні ознаки, які не схожі на звичні поняття «права», «свободи», «привілеї». «Вольності» є поняттям, що показує принципи життя суспільства, у якому істотно зменшено державний примус. Історично існуюче поняття «вольності», у наш час найбільш наближене до нього є поняття «суспільно-політичні ідеї та уявлення». Відповідно до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» під ідеями розуміють поняття, що відображають дійсність у свідомості людини та виражають її ставлення до навколишнього світу [10, с. 394]. У свою чергу, уявлення це: 1) розуміння чого-небудь, знання чого-небудь, яке ґрунтується на досвіді, одержаних відомостях, певних даних тощо; 2) чуттєво-наочний образ, що зберігається і відтворюється у свідомості людини поза безпосереднім впливом на органи

чуття оточуючим середовищем [10, с. 1312].

Поняття «вольності» зазнало динамічного розвитку: від особистих та станових вольностей до занепаду «вольностей» як пережитку минулого внаслідок жовтневого перевороту та встановлення радянської влади в Україні у першій третині XX ст. У зв'язку з декларуванням безкласового суспільства «вольності» втратили соціальну доцільність і в подальшому не використовувалися, а в радянській державі набули навіть протиправного характеру.

Козацька старшина в епоху, що нами досліджується, насамперед бажала підтвердження своїх попередніх вольностей. Так, у «Проханні малоросійського шляхетства 1764 р.» заявлялося, що козаки «всепіддано ...просимо підтвердити всі колишні права, узвичаєння, привілеї, вольності й переваги...» [11, с. 89].

Верхівка козаків українських нічим не відрізнялася від аристократії Центральної Європи. І ті, і інші розуміли власний правовий статус як реалізацію власних «свобод», «привілеїв» тощо. Сприйняття інститутів самоврядування, судочинства, юридичної відповідальності було близьким до інших країн Центральної Європи. Регулювання правовідносин в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому) здійснювалося за Литовськими статутами для козаків та, відповідно, Саксонським зерцалом для міщан. За висловом канадського дослідника українського походження О. Субтельного, еліти Центральної Європи, до яких відносилася і українська козацька верхівка,

мали спільні цінності та мали за ідеал — «золоті вольності» польської шляхти [12, с. 50]. Дослідник XIX ст. О. Лазаревський також не заперечував проти того, що підкріплення власних правових позицій щодо своєї легітимності, козацька верхівка супроводжувала посиленнями на Литовські Статути та підтвердженням щодо «прав та вольностей, як з віків були» [13, с. 17].

Після завершення Національно-Визвольної війни 1648–1654 рр. представники різних суспільних станів не мали спільного розуміння сутності понять «привілеї» та «вольності», адже вони виходили з власного правового статусу. «В очах нової шляхти, — констатує Директор Канадського інституту українських студій Зенон Когут, — права Гетьманщини були невід'ємними від їхніх прав та соціального ладу» [14, с. 64]. Тому, як стверджує дослідник І. Дзира, «...на середину XVIII ст. у національній свідомості мешканців Гетьманщини існувала достатньо стійка та глибоко вкорінена система «прав і вольностей», обґрунтованих законодавством та зміцнених історичною традицією». «Незважаючи на деяку смислову нечіткість, — продовжує науковець, — поняття «прав і вольностей» увібрало в себе як юридично конкретні принципи соціально-економічних та правових прерогатив, так і морально-етичні й світоглядні категорії» [15, с. 269].

Означені вище нами правові категорії також потребують свого наукового пояснення. Так, на думку зарубіжного теоретика права Д. Холта, rights (права) є ширшим поняттям, ніж

liberties (вольності), оскільки «права-ми» можна користуватись за звичаєм, у той час як «вольності» більше схожі на привілеї, що надаються [16, с. 205]. Перше систематичне тлумачення поняття «прав» було здійснене В. Хохфельдом (1879 – 1918). Він стверджував, що слово right (право) використовується як родове поняття та означає будь-який вид юридичної переваги, а саме, claim (вимога, претензія), privilege (привілей), power (здатність, можливість) чи immunity (пільга). У найвужчому сенсі, відповідно до В. Хохфельда, термін right (право) співвідноситься з терміном duty (обов'язок), і найближчим синонімом його є claim (вимога, претензія) [17, с. 71]. Попередниками ж слова «права» (англ. rights) були категорії «вольності» (англ. liberties) та «привілеї» (англ. franchises). Окремі філософи навіть ототожнювали ці терміни. Так, Т. Гоббс вказував на подекуди змішування латинських термінів «Jus» і «Lex», англійською «Right» і «Law» (укр. «право» і «закон»), хоч їх слід розрізняти, позаяк Right (право) полягає в свободі щось робити чи утримуватися від чогось, у той час як Law (закон) обмежує та зобов'язує. Отже, Law і Right (закон і право) відрізняються так само, як Obligation і Liberty (обов'язок і воля) [18, с. 117].

З огляду на висловлене, слід вживати як досягнення сучасного категорійно-понятійного апарату, так і конкретно-історичні підходи до висвітлення означеного правового явища.

Таким чином, вважаємо цілком слушним використання терміна «правовий статус» з метою дослідження сукупності прав та обов'язків

реєстрового козацтва як юридичної особи та реєстрових козаків та їхніх військових начальників і командирів, яким владою надавалися індивідуальні привілеї як фізичним особам. Правовий статус одних та інших визначається через їхню компетенцію, тобто права, свободи та обов'язки, зафіксовані в законодавстві країн, які використовували реєстрових козаків як військову одиницю, а також у звичаєвих нормах, які українські лицарі застосовували у своєму щоденному військовому житті та побуті.

Список використаних джерел:

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О. Ф. Скакун. — Харків : Консум, 2001. — 656 с.
2. Стремоухов А. В. Правовая защита человека / А. В. Стремоухов. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского гуманитарного университета профсоюзов, 2007. — 312 с.
3. Кутафин О. Е., Козлова Е. И. Конституционное право Российской Федерации : [учебник] / О. Е. Кутафин, Е. И. Козлова. — М. : Юрист, 1995. — 480 с.
4. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. — 294 с.
5. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. Пособие / Л. Д. Воеводин. — М. : Инфра-норма, 1997. — 304 с.
6. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К. : «Українська енциклопедія», 2003. — Т. 5 : П-С. — 733 с.
7. Кельман М. С. Теорія держави : [навч. посібник] / М. С. Кельман. — Тернопіль : ТЗОВ «Поліграфіст», 1997. — 330 с.

8. Теорія держави і права : Академічний курс : [підручник] / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, С. Бобровник. — Київ : Юрінком Інтер, 2008. — 688 с.
9. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій [навчальний посібник для юридичних факультетів вузів] / В. О. Котюк. — К. : Вентурі, 1996. — 208 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [головн. ред. В. Т. Бусел]. — К.: ВТФ «Перун», 2004. — 1412 с.
11. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии (1763 г.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. — С. 88–101.
12. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715 / O. Subtelny. — Kingston and Montreal, 1986. — 270 p.
13. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1783) / А. М. Лазаревский. — К.: Киевская Старина, 1908. — 108 с.
14. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. — К.: Основи, 1996. — 317 с.
15. Дзира І. Я. Козацьке літописання 30 х – 80 х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / І. Я. Дзира. — К. : Інститут історії України НАН України, 2006. — 567 с.
16. Holt J. C. Magna Carta and Medieval Government / J. C. Holt — Lnd., Ronceverte: Hambledon Press, 1985. — 205 p.
17. Hohfeld W. N. Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning / W. N. Hohfeld. — Westport: Greenwood Press, 1978. — 524 p.
18. The English Works of Thomas Hobbes. — 1839. — V. 3. — 417 p.

Макарчук В. В. Теоретико-правовий дискурс относительно правового статусу реєстрового казачества

В статті комплексно проаналізовано в контексті теоретико-правового дискурсу поняття «правовий статус» від моменту його самостійної трактовки в 1960-х роках до змін у розумінні цього поняття в період перестройки та в сучасній російській та українській теоретико-правовій науці. Відносно правового статусу реєстрового казачества, то передбачається подвійний характер його виявлення, в частині визначення статусу казачества як військової корпорації, а з іншої сторони, як фізичної особи — реєстрового козака. При цьому розкрито зміст тогочасного розуміння правового статусу цієї соціальної категорії через можливість реалізації власних «прав» «свобод» та «привілецій», і тому подібне.

Ключевые слова: правовий статус, реєстрове казачество, козацькі права, привілеї та вольності.

Makarchuk V. V. Theoretical legislative discourse in the legal status of Registered Cossacks

The paper gives, in the context of theoretical legislative discourse, a comprehensive analysis of the legal status concept from the date of its independent definition in the 1960-s, when Soviet scientists identified it with the legal authority and did not consider it to be a law category, till the changes in the perestroika period, when the legal status category was developed profoundly in Theoretical Law literature and it became one of the key concepts in General theory of Law as well as in other fields of Law.

«Legal status» concept has not been treated univocally in modern Law papers and it still remains controversial.

The legal status of Cossacks can be treated ambivalently, particularly in terms of its status as a military corporation on the one hand, and, on the other hand, as an individual Registered Cossack. Herewith, the category of «legal status» is mentioned to be an integrated phenomenon of modern law reality mainly. It is used in Constitutional law relationships, can be related to civil and administrative law, i.e. is an interdisciplinary notion. The Medieval national law science, particularly contractual (obligation) relationships, used the terms of «rights and freedoms» which, in fact, denoted modern term of «legal status». They are found in some documents of the epoch, including the context of Registered Cossacks. Thus, it is found in a well-known Chart by Stephan Batoriy, 1578, in the agreements of XVII century between Polish authorities and the revolted Ukrainian Cossacks where the basic demand was increase in Registered Cossacks number and in agreements between Ukrainian hetmans and Russian tsars of the late XVII-early XVIII centuries.

The notion of «freedoms» undergone a dynamic development from personal and status freedoms to their decadency as a holdover due to the Great October revolution and setting the Soviet authority in Ukraine in the early XX century.

Cossacks commanders of the researched epoch strived, above all things, for confirming their previous freedoms while Cossacks governors did not differ much from that the Central Europe aristocracy since both treated their personal legal status as realization of their personal «freedoms» and «privileges».

Thus, we consider applying the «legal status» term appropriate in studying the set of rights and freedoms of Registered Cossacks and individual Cossacks as a legal entity and their commanders who were given by the authorities some individual privileges as individual entities.

Legal status of both Cossacks and their commanders is defined through their competency. i.e. obligations, rights and freedoms prescript in the legislation of the countries which used Registered Cossacks as a military unit as well as in the customary rules Ukrainians Cossacks used in their everyday military life.

Key words: legal status, Registered Cossacks, Cossacks' rights, privileges and freedoms.

Стаття надійшла до друку 2016 р.